

POTOPISNI ŽANRI NA PRELOMU 19. IN 20. STOLETJA V SLOVENSKEM REVIJALNEM TISKU: SLOVENSKI POGLED NA »SRBSKI PARIZ«

Potopisni žanr se v začetku dvajsetega stoletja modificira v estetskem in ideološkem smislu. Poleg revijalnih objav izhajajo v vedno večjem številu tudi knjižne izdaje, moškim avtorjem se pridružujejo ženske avtorice potopisov. Obenem prepoznavamo tudi premik od izrazito faktografskega, opisnega potopisa v bolj literarizirano obliko, denimo v žanru potopisna črtica. Upodobitve potovanja na Balkan pri slovenskih avtorjih v tem obdobju povezuje ideja slovanstva, ki izpostavlja kulturno in predvsem jezikovno bližino. Odnos do etnične in konfesionalne drugačnosti je v potopisih vir stereotopinega vrednotenja, ki je presežen samo na nekaterih mestih. Mesto Beograd v slovenskem potopisu ne predstavlja končne točke poti, temveč vmesno postajo na potovanju po Balkanu. V prispevku so poleg Aškerčevega potopisa *Izlet v Carigrad* (1893) obravnavani še potopisi Ljudevita Stiasnyja, Ivana Knifca, Josipa Lavtizarja in Marice Gregorič.

Ključne besede: potopis, Beograd, slovansko vprašanje, slovenski potopisci, Anton Aškerč

Potopisna literatura se ravno zaradi hibridnosti žanrov že dober čas ponuja kot prostor (ne samo) literarnovednega raziskovanja; odpira predvsem genološka vprašanja spreminjajočih se oblik mejnih žanrov in zapolnjuje vrzel pri obravnavi in poskusu celostnega razumevanja poetike posameznega avtorskega opusa. Slovenska literarnovedna refleksija vprašanjem potopisa ni namenjala tolikšne pozornosti, v definiranju potopisa kot polliterarne zvrsti se je sklicevala na dvojno strategijo, dokumentarno in esejizirano, več pozornosti so ji namenile imagološke raziskave, ob njih pa še etnološko-antropološke (Jezernik, Baskar). Sodobne literarnovedne študije na podlagi besedil slovenskih avtorjev 20. stoletja (prim. Zupan Sosič 2003; Kozak 2011; Mihurko 2013; Bodrova 2016) razširjajo raziskovalno polje v smer orientalizma, prostorskih študij, vprašanja družbenopolne in nacionalne problematike

ter se na nekaterih mestih dotikajo žanrske specifikke. Veronika Faktorová v tej zvezi na primeru genološke raziskave potopisa 19. stoletja izpostavlja, da »pogled iz obrobja literature v smer njenega središča prinaša nova spoznanja, odpira nepričakovane kontekste in vključuje pomembna dela v širše povezave« (2012: 2). Marcela Mikulová pa v zvezi z žensko potopisno prozo vidi »obrobne, obmejne žanre kot ustrezni prostor za reševanje različnih vrstno-zvrstnih in poetoloških vprašanj« (2016: 92). V tem oziru je za raziskavo relevanten celoten literarni opus Antona Aškercja. Nekanonizirani tu obravnavani avtorji prispevajo k razumevanju položaja potopisa kot publicističnega žanra: ti namreč s svojimi potopisnimi besedili izražajo intenco po spoznavanju, primerjavi, užitku ob osebnem seznanjanju s tujim, refleksiji iz prve roke, ki jim pomeni tudi možnost spoznavanja samega sebe. Izhodišče te razprave ni poetološka analiza potopisa, v okviru posameznih avtorjev me zanima, na kakšen način pristopajo k zvrsti potopisa in ga modificirajo bodisi s tendenco po avtentičnem doživetju ali z vzpostavitev pripovedne distance. Nadalje se aktualizira konstrukcija tujega v primerjavi z domačim (namen poti, socialna vprašanja, kulturne specifikke, stik z drugim) in vloga nacionalne, konfesionalne ter jezikovne pripadnosti. Ob tem postaja relevantno vprašanje, kako potopisec rekonstruira videno in doživeto resničnost, na drugi strani pa tudi, v kolikšni meri avtor izkorišča potopis za primerjalni vidik na spoznavni in idejni ravni besedila.

Iz obsežnega slovenskega periodičnega tiska s preloma 19. in začetka 20. stoletja sem izbrala pet potopiscev, ki so potovali v Beograd in izstopajo bodisi po obsegu in razširjenosti svojih potovanj bodisi po načinu refleksije. Izbor je bil omejen in okrnjen zaradi nedostopnosti celotne bibliografije in razpršenosti objav znotraj revijalnega tiska.¹ Že na izbranih primerih lahko pokažemo produktivnost teh žanrov, prepoznavne pa so tudi sorodne idejne tendence pri refleksiji južnih Slovanov.

1 Zvrstno izhodišče potopisne literature

Potopisna literatura kot zbirni pojem (prim. »Reiseliteratur«, »cestopisná literatúra«) obsega heterogeno žanrsko strukturo, tj. potopis, potopisna črtica, skica s poti in na drugi strani potopisni roman, potopisna pesnitev idr., ter stoji med leposlovjem in dokumentarno literaturo. Svoj mejni položaj upravičuje odprta struktura, ki ponuja različne avtorske pristope. Z vidika recepcijskega potenciala se razlikujejo tudi po prostoru objave, namenu in ambicijah piscev. Skupno določilo teh raznolikih tipov besedil pa je posredovati doživeto, avtentično izkušnjo potovanja. V slovenski publicistiki postane potopisna snov naravnost popularna od sredine 19. stoletja dalje, posamezni ambicioznejši avtorji usmerjajo razvoj v potopisno pripovedništvo (Fran Erjavec, Fran Levstik, Fran Levec, Fran Celestin). Ob tem je inspirativna zanje

¹ Zaradi razpršenosti revijalnih objav in obrobne položaja žanra je veliko besedil in piscev spregledanih in niso bili predmet raziskav. Do danes edina antologija slovenskega potopisa (Lah 1997) upošteva izključno knjižne izdaje potopisov in tako ne daje vpogleda v celovito problematiko teh izrazito publicistično usmerjenih besedil v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Poleg tega z izborom zapostavi neslovensko pišoče avtorje in avtorice sploh.

hibridna žurnalistična zvrst potopisa v nemškem tisku, ki je svoj prostor kot podlistek ali posebna rubrika našel v tedaj naraščujočem periodičnem tisku v slovenščini.² Slovensko pišočim avtorjem so bili na voljo kulturno-politični tedniki in mesečniki, pa tudi koledarji ter almanahi, ki so izhajali v Ljubljani, Trstu, Gorici in Celovcu. V začetku 20. stoletja se je razmahnila tudi izdaja knjižnih potopisnih zbirk.

Pregled potopisne literature konec 19. stoletja v slovenskem prostoru potrjuje spoznanje, da južnoslovanski prostor in mesto Beograd vse do začetka 20. stoletja nista bila kraja potovanja slovenskih intelektualcev, za kar obstaja precej zgodovinsko-političnih in ideoloških razlogov. Oddaljeni Beograd nikakor ni bil univerzitetno središče, ki so ga tisti čas za Slovence predstavljala univerzitetna mesta znotraj monarhije Dunaj, Praga in Gradec. Ta mesta so vse do ustanovitve Univerze v Ljubljani pomenila samoumevno nadaljevanje izobraževanja, del tradicije in vstop v sorodni svet. V tem smislu so se slovenski popotniki odpravljali na tuje kot zunanji opazovalci, saj jugovzhodni del Evrope navkljub slovanski bližini ni bil del njihove domovine niti civilizacijske bližine, zato so njihovo vrednotenje in opažanja v veliki meri soupadali s pogledi popotnikov iz Evrope. Če se je slovenski potopis v tujino začel sredi 19. stoletja z izrazito romarsko usmerjenostjo, je bilo na prelomu stoletja razumljivo zanimanje za slovanske dežele. Prostor potovanja se je torej razširil na sever v Rusijo, pa tudi Prago in med južne Slovane. Monarhija je bila še zmeraj prostor iskanja pripadnosti, medtem ko sta Bolgarija in denimo Vladivostok tudi za potopisce pomenila potovanje v neznano, eksotično deželo. Prav ta čas je tudi v slovanske dežele avstrijskega cesarstva prineslo razmah bolj množičnega turizma: zaradi izgradnje železniške infrastrukture ob že dobro uveljavljenem ladijskem potniškem prometu je postalo potovanje relativno dostopno in udobno tudi za srednji družbeni razred. Obenem so politične spremembe predvsem v Bosni in v Srbiji omogočile relativno hitro proevropsko usmeritev ter prispevale k porastu gospodarskih, pa tudi kulturnih stikov. To seveda ne pomeni, da je jugovzhodna Evropa takoj izgubila značaj neevropskega ali orientalskega, vsekakor pa je bila opazna sprememba podobe tega prostora od zunaj in tudi njena samoidentifikacija.

2 Slovensko pišoči potopisci na prelomu stoletja

Po prepoznavnosti in literarni teži med obravnavanimi avtorji izstopa pesnik Anton Aškerc (1856–1912). Njegovo življenjsko pot je zaznamoval duhovniški poklic v številnih zelo odročnih krajih tedanje lavantinske škofije in že zgodaj izoblikovan kritični odnos do katoliške vere ter krščanstva sploh, povezan s studioznim odnosom do drugih religij, predvsem budizma in islama.³ Aškercovo odkrivanje zanj novega sveta se je začelo v mladosti z Ljubljano in Trstom, pri tridesetih letih je prvič odpotoval med južne Slovane, leta 1893 pa se je odpravil na prvo daljšo pot prek

² Z vidika predmeta obravnave so se kot relevantne izkazale revije *Ljubljanski zvon*, *Slovenski narod*, *Dom in svet*, *Slovenka*, *Slovan*, *Popotnik*, *Koledar družbe sv. Mohorja*, *Mentor*, *Naša bodočnost*.

³ Iz korespondence in popisa knjižne zapuščine je razviden avtorjev odnos do orientalske umetnosti, filozofije in teološke misli, ki mu je bila dostopna prek nemških virov.

Beograda v Carigrad. Nadaljnje poti je Aškerc opravil med svojim delovanjem v Ljubljani kot mestni arhivar in urednik *Ljubljanskega zvona*. Svoja potovanja je skrbno načrtoval tudi finančno, za odločitev o popotniškem načinu življenja je bila nemajhna zasluga na strani nekoliko starejšega prijatelja Pavla Turnerja.⁴ Zanju Igor Grdina pravi, da ju je družilo poudarjanje pomena osebne izkušnje pri pridobitvi širokega duhovnega obzorja, zavračanje larpurlartizma in sklicevanje na umetnost z odgovorno socialno vlogo (2001: 169–170). Aškerc je bil v 90. letih 19. stoletja osrednja pesniška figura v slovenskem prostoru, močan impulz njegovi epiki pa tudi liriki je predstavljal prav orientalski imaginarij. Že Aškerčeva izbira potovalnih destinacij kaže na njegovo navdušenost nad »orientalskimi deželami« in posebej slovanskimi deželami (poleg Rusije in južnoslovanskega posebej češki, pa tudi poljski in slovaški prostor).

Podeželjski katoliški duhovnik Josip Lavtižar (1851–1943) velja za najbolj plodovitega dokumentarnega potopisca iz slovenskega prostora svoje generacije. Izhajal je iz Kranjske Gore in večji del svojega življenja deloval v Ratečah. Od konca 70. let 19. stoletja je prepotoval celotno monarhijo vse od Tirolske do poljsko-ruske meje, njegova pot pa je vodila tudi v Italijo, Aleksandrijo, Compostelo in na Malto. Še pred prvo svetovno vojno je potoval na Kavkaz. V Beogradu je bi prvič leta 1902, deset let kasneje pa je tja potoval prek Dunaja in Budimpešte. Posebno pozornost je namenil tudi slovenskim deželam, predvsem Kranjski in Koroški, ter gorništvu.

Svetovljan je bil tudi Ivan Knific (1875–1950), ki je sprva študiral teologijo, kasneje pa še matematiko in fiziko na Dunaju. Najprej je deloval kot duhovnik med slovenskimi rudarji v nemških deželah, kasneje pa kot gimnazijski profesor v Ljubljani, od leta 1900 se je posvečal predvsem potopisju in prevajanju. Potoval je v Sveto deželo, Skandinavijo, po Sredozemlju, v Turčijo, Rusijo, Francijo idr.

Učiteljski poklic določa življenjski stil in osebnost Ljudevita Stiasnyja (1862–1936). Po očetovi strani je bil češkega rodu, študiral je na učiteljskišči v Ljubljani in služboval kot učitelj, šolski nadzornik ter avtor učbenikov v različnih slovenskih mestih od 80. let 19. stoletja dalje. Med šolskimi počitnicami je prepotoval velik del Evrope vse do Norveške, severno Afriko in Malo Azijo ter tudi Rusijo.

Urednica, avtorica in prevajalka Marica Gregorič, por. Stepančič, (1876–1954) je izhajala iz obrobja Trsta. Po učiteljskišči v Gorici je opravljala učiteljski poklic v manjših krajih na Tržaškem. Potovala je po Evropi, predvsem Skandinaviji, severni Afriki in celo Maleziji, in sicer kot samska ženska brez spremstva v času poletnih počitnic. Šele pri enainštiridesetih se je poročila in zaradi materinstva opustila

⁴ Pavel Turner (1842–1924) je kot zasebni učitelj pri visoki meščanski družbi živel in prepotoval domala vso Evropo, pa tudi Egipt. Tudi sam v 80. letih 19. stoletja objavlja potopise, v katerih ga bolj kot pokrajine in kulturne znamenitosti zanimajo gospodarski ter politični razvoj, migracije in verska vprašanja. Prim. potopise Na Ogrskem, Od Anglije do Avstrije (prim. Grdina 2001a).

učiteljski poklic ter potovanja, še naprej pa je bila dejavna kot avtorica in urednica revije *Jadranka*.⁵

2.1 Način in namen potovanja

Prikazana slika avtorjev potopisov kaže, da je šlo za intelektualce, katerih socialni status je bil povezan z izobrazbo in poklicem, najsi bo duhovniški stan, učiteljski poklic ali uredniško in pisateljsko delo. Čeprav niso potovali po službeni dolžnosti, temveč so morali za svojo pot prihraniti precejšnjo finančno vsoto, pa lahko pri vsakem od njih sklenemo, da je prav spoznavanje tujega sveta iz prve roke širilo nazorska prepričanja pri njihovem nadaljem delu. Izbira destinacij tu obravnavanih avtorjev lahko razkriva nekatere tipične (celo imperialistične) težnje avstrijske monarhije z začetka stoletja, kamor je spadala obvezna pot v Istanbul (Baskar 2008: 29). Beograd je na njihovi poti predstavljal povečini samo eno od postaj na poti. Kljub predvidljivosti izbire poti in načina potovanja so popotniki odstopali od svojih sodobnikov ter želeli svojo popotniško izkušnjo deliti, saj so se z njo identificirali. Kako drugače lahko razumemo Aškerčev porogljiv zapis na razglednici iz Sarajeva »pozdravlja te prvi slovenski pesnik, ki je kdaj stopil v džamijo« (Aškerc 1946: 373)⁶ ali osvajalsko intonirano izjavo Gregoričeve: »bom vsaj prva Slovenka, ki je stopila na severni rt« (Gregorič 1922: 76).

Pot v Beograd, ki so ga ob popolni identifikacijski prenovi v drugi polovici 19. stoletja zahodni popotniki razglasili za srbski Pariz (prim. Jezernik 2001), za slovenske popotnike v začetku 20. stoletja ni pomenila velike logistične priprave, potovali so praviloma sami, tako je zadostovalo, da so si kupili vozovnico in v Ljubljani stopili na vlak. Avanturist med njimi je bil vendarle Stiasny: vnet kolesar je moral svoje prevozno sredstvo odložiti v poseben vagon za prtljago, ob prihodu v Beograd pa se je lahko s kolesom svobodno spustil po mestnih cestah brez pomoči domačinov. Če je bil način potovanja še v veliki meri odvisen od civilizacijskih dosežkov dobe, pa se pri namenu potovanja izrisujejo vsakokratne posebnosti: Marica Gregorič je v Beograd potovala na slovanski sokolski zlet, Aškerčeva potovanja so izhajala iz nuje po osebnem izkustvu etnične in konfesionalne raznolikosti. Pri potopiscih-učiteljih je prepoznavna zavezanost njihovemu poklicu: »kako naj bolje razložim svojim šolarjem zemljepis, če ne iz svoje lastne izkušnje na poti« (Stiasny 1892: 218).

⁵ Od ženskih potopisnih avtoric iz prve polovice dvajsetega stoletja v tem prostoru po obsežnosti bibliografije in eksotičnosti ter samostojnosti potovanj izstopa nemško pišoča Celjanka Alma Karlin, ki pa nima nobenega zapisa o Beogradu. O ženskih potopisih natančneje piše Ana Bodrova (2016).

⁶ Pri tem samooklicanem prvenstvu se je Aškerc že zelo zgodaj obregnil ob domačjskost slovenskih pesnikov.

2.2 Bibliografija potopisov izbranih avtorjev

Aškerčev prvi potopis *Izlet v Carigrad*, podnaslovljen kot *Popotne črtice*, je nastal neposredno po potovanju. Sprva je izhajal kot podlistek v časopisu *Slovenski narod* (1893), še istega leta pa je na sedemdesetih straneh izšel na pobudo urednika še v knjižni obliki. Z naše perspektive je v njem relevantna obravnava Bolgarije in Srbije, ki jo obišče na poti iz Istambula. Sicer pa je Aškerc poleg še dveh potopisov *Dva izleta v Rusijo* (1903) večino svojih poti »pretopil v verze« (Baskar 2012: 132), to velja v širšem smislu za njegov pesniški opus od druge pesniške zbirke dalje.⁷ Orientalski motivi in idejna podstat poezije, ki je temeljila na poglobljenem študiju sočasne filozofije in religionistike, zlasti budizma in islama, so zaznamovali večji del Aškerčevega pesništva, njegova modernost je prepoznana s sočasnimi prevodi in objavami v številnih tujejezičnih antologijah.

Ivan Knific je pot v Beograd upodobil v potopisu *Od Save do Bosporja*, ki je izšel v reviji *Dom in svet* leta 1902 v desetih nadaljevanjih in je bil opremljen s fotografijami (litografijami mest ter razglednicami). Žanrsko publicistični podlistek je naslovil *Potopisni spomini*. Po razsežnosti potovanj in številu napisanih strani potopisov od obravnavanih avtorjev prednjači Josip Lavtžar s kar petimi knjižnimi izdajami in številnimi revijalnimi objavami v časovnem razponu petdesetih let.⁸ Šlo je za izrazito dokumentarnega, poučno usmerjenega potopisca; njegovo pisanje ima tendenco objektivnega opisa, individualni značaj mu daje navdušenje nad slovanstvom, ki ima svoje korenine v slovenski tradiciji, pa tudi osebni izkušnji, povezani s protinemško usmerjenostjo na skrajnem robu slovenskega etničnega ozemlja. Izkušnjo Beograda je na kratko opisal v knjigi *Pri Jugoslovanih* (1903), več prostora pa mu je namenil deset let kasneje ob ponovnem obisku mesta, in sicer v potopisu *Čez Dunaj in Budimpešto v Beograd*, ki ga je izdal v šolskem časopisu *Mentor* (1912) v štirih nadaljevanjih. Ljudevit Stiasny je svoje potopise objavljaval s presledki vse od leta 1892 v učiteljskem glasilu *Popotnik, Koledarju družbe sv. Mohorja*, v *Planinskem vestniku* idr. V potopisnih črticah *Listi slovenskega učitelja-kolesarja* in *V Carigrad* opisuje tudi del poti po jugovzhodnem delu Evrope. Primerjalni in spoznavni vidik je usmerjen v potencialne bralce učitelje, zato je v besedilu veliko prostora namenil problematiki šolstva. V potopisih iz zadnjega obdobja se umika v subjektiviziran planinski potopis. Marica Gregorič je svoje potopise, podnaslovljene kot popotne skice v nadaljevanjih, izdajala v ljubljanskih in tržaških časopisih od leta 1912. Po večji meri refleksivnosti izstopa avtoričin potopis *Po Skandinaviji*. Za našo razpravo pa je relevanten naročen potopis *Izlet po Balkanu* (1912), ki je v nadaljevanjih izhajal v reviji za mladino *Naša bodočnost*, nastal pa je na potovanju na slovanski sokolski zlet v Beograd in Sofijo (ter Carigrad). Gre za potopis s tipičnimi lastnostmi reportaže, ki pa se prepletajo z osebnim doživljanjem avtorice.

⁷ Prim. cikel *Iz popotnih pesmi (Epske in lirske pesmi, 1896, Nove pesmi, 1899)* pesmi *Sarajevo, Na Kale-Mejdanu, Srbsko dekle, Plovdiv*.

⁸ Knjižno so izšli *Med romanskimi narodi* (1901), *Pri Jugoslovanih* (1903), *Pri severnih Slovanih* (1906), *V petih letih okrog sveta* (1924, potopisni roman), *V Kartago* (1930).

Aškerčev potopis skupaj s korespondenco znotraj njegovega literarnega opusa predstavlja prvo od faz refleksije drugega prostora; prav ta besedila nam omogočajo rekonstrukcijo avtorjevega empiričnega raziskovanja in empatičnega doživljanja na potovanjih. Kot naslednjo fazo refleksije lahko razumemo Aškerčevo lirsko in epsko poezijo. Ostalim avtorjem kot publicistom predstavlja potopis ustrezno zvrst, ki jo znotraj slovenskega revijalnega tiska kultivirajo kot publicistični, reportažni žanr. Prav bralska uspešnost je narekovala tudi tedaj že povsem ustaljeno založniško prakso knjižnih izdaj potopisov, prisotno tudi pri drugih nacionalnih književnostih.

3 Potopis in ideološke težnje

Pomembno kategorijo v potopisu predstavlja problem drugega/tujega. Izpostavlja se z geografsko oz. prostorsko dvojnostjo (dom-tujina) in dopolnjuje s kulturno, versko, civilizacijsko napetostjo (Mikulová 2016: 92). Prav razlike kulturnih in civilizacijskih kodov omogočajo piscu primerjalno perspektivo. Ob tem K. J. Kozak izpostavlja še dejstvo, da potopis kot literarna zvrst velikih imperialističnih držav omogoča analizo prikritih konstrukcij avtorja in pri tem navaja študije primera orientalizma, antisemitizma in rasizma.

3.1 Perspektiva zunanjega opazovalca

Kategorija drugega je očitna v vseh obravnavanih potopisih skozi prevladujočo perspektivo opazovalca od zunaj, ki jo dopolnjuje osebna izkušnja ob stiku z drugim kulturnim okoljem (Aškerc v kavarni ali Knific ob obisku bogoslužja). Ravno to prehajanje od empiričnega popisovalca do emocionalno zavzetega posameznika ustvarja napetost v pripovedi in blaži njeno tendenčnost. Takole je Aškerc plastično primerjal bolgarski mesti Plovdiv in Sofijo s prepoznavno humorno distanco:

/d/očim nosi Plovdiv še večinoma narodno šapko, turban ali fes, na glavi, narodno suknjo, včasih opanke, preoblekel se je sosed »Sredec« v kratkem času skoro čisto v moderno obleko: on hodi v »lak-štifletih«, dunajskih pantalonih, v fraku ali vsaj škricasti suknji /.../ na roke pa si natika glače-rokavice! Ta metamorfoza se godi z ameriansko hitrostjo! /.../ In kakšne so hiše po teh ulicah! Čisto po dunajskem ukusu. Široke ulice nosije gromko nazvanje »buljvár«, češ, mi smo Parižani. (1993: 47.)

Prav tak civilizacijski napredek je opazil ob ponovnem prihodu v Beograd: »Omenjam samo, da je srbski Pariz v tem času napredoval v marsičem. Po glavnih ulicah vozi na primer že tramvaj in uvedena je tudi električna razsvetljava« (1993: 68). Tudi ostali potopisci v Beogradu so izpostavljali predvsem civilizacijski in gospodarski napredek mesta, zahodno arhitekturo, pravoslavje in naravne znamenitosti, ne pa njegove pretekle, zdaj že izbrisane dediščine.⁹

⁹ Perspektivo zahodnih popotnikov v Beograd natančno obravnava B. Jezernik (Divja Evropa), o zabrisani zgodovini izpostavlja: »Le redkokdaj so popotniki iz Evrope pokazali, da jim je žal za porušeni džamijami, in tudi njihovi pozivi srbski vladi, da naj ohrani bisere arhitekture in pomnike zgodovine, so bili redki« (2011: 262).

Tudi v višjih krogih je francoska noša narodno nošo popolnoma izpodrinila. /.../ Belgrad ima živahno kupčijo, katera se še jako povzdigne, ker so urejena sedaj Železna vrata in je tako omogočeno veliko pomorskim parabrodom prihajati iz Črnega morja do srbske prestolnice. (Stiasny 1898: 8.)

Podobno izhodišče pri opisu Beograda prepoznavamo pri Lavtizarju in Knificu, njuna potopisa sta izrazito spoznavna, dopolnjuje ju slikovno gradivo (panorama mesta, trdnjava, podobe narodnih noš). Poleg osebnih vtisov sta v veliki meri izhajala iz dostopnih nemških turističnih vodičev, t. i. bedekerjev, ne pa iz stika z domačini: »Na podolgovatem griču se je prikazal Belgrad, ki so se mu belile hiše v popoldanskem soncu. Tik mesta pa se je vzdigovala na apnenem skalovju tista glasovita trdnjava, kjer se je prelilo po narodni pesmi toliko krvi« (Lavtizar 1912: 68).

Sprehajal sem se po mestu, ki mi izprva ni ugajalo bogve kako. /.../ Popoldne sem se odpeljal po »električni v Topčider, ki je Belgrajčanom to, kar je Dunajčanom Prater in Ljubljčanom Latermannov drevored«. Topčider je skrit v tihi dolinici. Nekaj restavracij in preprostih hiš, to je vse, kar vidiš. In vendar je zlasti ob nedeljah in praznikih ljudstva tukaj bajé na stotine. Mislim sem si, da ugledam krasno kraljevo palačo, toda motil sem se. Majhna, enonadstropna, preprosta hiša nosi napis: »Letnji dvorac Knjaza Miloša. 1831«. (Knific 1902: 32, 34.)

Tudi Stiasny je ohranjal perspektivo tujega opazovalca, s svojim načinom potovanja pa je vendarle rekonstruiral mesto tudi od spodaj, ko je denimo izpostavil:

/p/opoldne sem posetil belgrajske kolesarje v njihovem domu ter se peljal z njihovim prvakom Savičem v zgodovinsko prezanimivi grad Topšider. Ker se je že mračilo, nisva ostala dolgo v gradu, ampak se podala v vrt, kjer je svirala srbska ciganska godba. Vrnivši se v mesto sva srečala mnogo kaznjencev, ki so se vračali z dela. Rožljanje verig – vsi oni, ki so obsojeni na 10 let, so obteženi s težkima verigama, da težko hodijo – za nas inostrance ni baš prijetno. (Stiasny 1898: 8.)

Pot skozi oči potopisca lahko razumemo tudi kot alegorijo spoznavanja samega sebe z distance (Pátková 2017: 88), v tem smislu so pri obravnavanih avtorjih očitne ponavljajoče se refleksije etnične, socialne in konfesionalne pripadnosti. To identifikacijo so avtorji izpostavljali pri pravoslavnem bogoslužju, oblačilni kulturi in predvsem jezikovnem izrazu ter niso nujno eksplicitno vir stereotipnega vrednotenja. Vsem obravnavanim potopiscem je bila vendarle skupna neodtujljiva avstrijska identiteta, prežeta s slovanskim in tudi katoliškim mentalnim svetom. Te idejne pozicije pa so se prevešale v subjektivno doživljanje ob intimnem srečanju s posamezniki iz podobnega poklicnega in intelektualnega okolja. Aškerčev pripovedovalec je tudi v teh primerih nihal med dokumentarnim poročilom in osebnim doživljanjem: ko se je v Plovdivu nekaj časa družil z rojakom prof. A. Bezenškom v družbi izobražencev in umetnikov, v delu prvič najdemo tudi čutne opise hrane, pijače ter diskusijo o poeziji. Na tem mestu je Aškerc vlogo predstavnika svojega naroda zamenjal s sebi bolj prilagajajočo se vlogo intelektualca in pesnika. Lavtizarjev potopis na drugi strani v refleksivnem odlomku, ki opisuje sotočje v Beogradu, ohranja konvencionalno nasprotje domače-tuje:

/t/u sem zagledal našo Savo, toda kakšno? /.../ kakor izmučeno, počasno in na široko raztegnjeno velereko, ki jo je utrudila dolga pot in se sedaj komaj vidno pomika naprej, da dovrši svoj tek ter se izlije Donavi v naročje. Pri njenem pogledu me je obšlo nekaj kakor domotožje, ki mi je reklo: »Vidiš, v tej vodni ogromnosti je tudi nekaj kapljic iz tvoje domovine«. (Lavtižar 1912: 34.)

3.2 Jezikovna identiteta in vprašanje slovanske pripadnosti

Kompleksno slovansko vprašanje, aktualno znotraj monarhije skozi celotno 19. stoletje, je bilo v slovenskem publicističnem prostoru posebej eksplicitno prisotno v začetku 20. stoletja. Pozitivno vrednotenje in iskanje bližine, podobnosti, predvsem trpeče narodne izkušnje je Slovence povezovalo z drugimi Slovani v monarhiji, temu pa se je pridružilo še »slovansko pobratimstvo«, iskanje bližine po ključu jezikovne in kulturne sorodnosti. Pri tem velja izpostaviti popolnoma nasprotujoče si poglede na to problematiko pri manjših in na drugi strani zgodovinsko utemeljenih, vplivnejših slovanskih narodih. Aškerčev odnos do Slovanov ni bil enoznačen in ga je potrebno razumeti v kontekstu dobe in njegovih osebnih stikov ter izkušenj.¹⁰ Neposreden stik s slovansko književnostjo, razumevanje aktualnih družbenih razmer, ki ju lahko razberemo v avtorjevih zvrstno raznolikih besedilih, nas navaja k sklepu, da Aškerca označimo kot neprizanesljivega opazovalca, saj je »kot večina drugih popotnikov tistega obdobja imel tudi Aškerc izostreno oko za etična znamenja« (Baskar 2012: 135). Ustaljene predsodke in tipičen patos, prepoznaven pri njegovih sodobnikih, mu je namreč uspelo preseči in s tem razbiti tendenčnost pripovedi. Njegove prizanesljivosti do Slovanov v potopisu *Izlet v Carigrad* zato ne moremo označiti za shematične ali površinske, bolj ustrezno bi bilo reči, da je utemeljena racionalno in kot subjektivno izkustvo.¹¹

Tudi Lavtižar, Knific in Stiasny so bili izraziti povezovalci slovanskih dežel, prav jezikovna bližina jim je mnogokrat olajšala sporazumevanje z domačini in jim omogočala tudi primerjalno perspektivo. Tako lahko razumemo obsežne primerjave šolskega sistema in poučevanja, kot ga je z zanimanjem popisoval Stiasny v Srbiji in Bolgariji. Najbolj vzajemno-slovansko intoniran potopis je *Izlet po Balkanu* M. Gregorič. Glavna pripovedna linija se osredotoča na opis zunanjih dogodkov na poti z vlakom skupaj z udeleženci sokolskega izleta in srečanja večtisočglave množice Slovanov z vseh koncev sveta. V njih prevladuje kolektivna vznichenost in navdušenje množice, ki ji ustreza raba množine in ustaljenih metonimij *neustrašna jata Sokolov* ali *krdelo Junakov*: »Od vseh strani so zaorili navdušeni pozdravi, da smo bili ko omamljeni od narodnostnega navdušenja« (Gregorič 1912: 29). Temu ustrezajo tudi natančni popisi zgodovine in stanja posameznih sokolskih združenj v Evropi in po svetu, ki jih dopolnjujejo fotografije. V senci entuziazma pripovedovalka na več mestih vzpostavlja osebni odnos do kolektiva: »Sokolstvo vobče je želo pravi

¹⁰ O tem pričajo itinerariji poti in naročene revije, ki jih je spremljal. Drugi impulzi za Aškerca so ruska sočasna proza, srbska epika, pa tudi druge slovanske književnosti dežel, po katerih je potoval, spoznaval avtorje in jih vzajemno prevajal.

¹¹ O Aškerčevem odnosu do slovanstva glej še Boršnik (1957), Kozak (2011), Baskar (2012).

triumf na račun lastne ideje.« Zato je umik v zasebnost izraz pripadnosti na osi učiteljica – ženska – Slovenka – Slovanka – Sokolovka izrazila takole: »V kupeju sem poiskala kotiček ob oknu, da bi semintja nemotena nekoliko zadremala« (1912: 29); »Se pač vrše v človeški notranjščini različni občutki za eno in isto reč, kajti v meni se je porajalo nasprotno čustvovanje, sleherna niansa blaženosti je vzkípela, se potrojila« (1912: 52). Pripovedovalka se je tako kljub prevladujoči idejni tendenci slovanske pripadnosti na nekaterih mestih od kolektiva distancirala.

3.3 Potopisi v luči zvrstne problematike

Ko Marko Juvan (2017) definira koncept hibridnosti žanrov na primeru avtobiografije in eseja, izpostavlja večplastnost tega pojma. Da je prav potopis doživel svoj vzpon na prelomu iz 19. v 20. stoletje tudi v slovenskem publicističnem in literarnem prostoru je nedvomno prispevala tudi njegova hibridnost. Prepoznamo jo lahko ob prepletanju lahkega branja s t. i. resnimi (nacionalnimi) temami: avtorici in avtorjem tu obravnavanih potopisev je ustrezal reportažni stil, v katerem je vpisana tendenca bratske slovanske pripadnosti. Potopisci pa so morali ohraniti še eno dvojnost: poročati o objektivnem svetu in hkrati govoriti o svojem lastnem notranjem doživljanju sveta. Avtorji, kot so Knific, Lavtižar in Stiasny, so prisegli na spoznavno in primerjalno vlogo v svojih povečini publicističnih besedilih, obenem pa so svojo izkušnjo poskušali podati nesuhoparno, torej anekdotično. Predvsem pri Aškercu lahko govorimo o napetosti med konvencionalnim okvirom potopisa in iskanjem avtorskega, individualnega izraza. Čeprav so potopisne črtice *Izlet v Carigrad* idejno in strukturno povsem predvidljive, ni težko razbrati avtorjeve strategije, ko je iz zunanjega poročanja prestopil v nenadno vzníženje, prevzetost, osebni oster komentar skozi ironijo ali skoraj lirično izpoved. Potopis se je z Aškercem s humornimi in polemičnimi zastranitvami torej predvsem kultiviral.

4 Sklep

Znotraj literarnega polja ostajajo potopisni žanri na meji med dokumentarno literaturo in leposlovjem, neizmerno povedni so znotraj razumevanja celotnega ustvarjanja posameznega avtorja tako kot korespondenca ter dnevniški zapiski. Specifika potopisa izhaja iz dveh njegovih imanentnih lastnosti: premik v prostoru mu daje potencial zgodbenosti, primerjava kot racionalna operacija, ki vsebuje refleksivnost, pa ima spoznavno in poučno vlogo, obenem pa omogoča upodobitev individualnega doživljanja. Ravno ta ima potencial upovedati in prespraševati vsakokratno bistvo poti, ki se giblje med poistovetenjem in razlikovalnostjo. Potopisni žanri ponujajo prostor za način spoznavanja, dojetanja sveta in družbenih praks, odkrivajo, kako posameznik vidi novi, tuji prostor in v kolikšni meri se mu posreči s pomočjo pisanja ugledati sebe v drugi luči. Pri izključno potopisnih avtorjih s časovne distance ne prepoznavamo zvrstne inovativnosti, prej konvencionalno upodobitev popotne izkušnje, zato pa spoznavno bogato gradivo za slovensko bralsko publiko

(v večini primerov tudi avtorska ambicija ni bila večja). Aškerčev primer nas utrjuje v prepričanju, da je potrebno brati in razumeti potopis pri literarnih ustvarjalcih kot integralni del njihovega mentalnega sveta in ustvarjanja. Aškerčeva refleksija potovanja se je torej odvijala na dveh ravneh: skozi lirsko-epsko poezijo in v potopisnih črticah, objavljenih publicistično ter knjižno. Ta zvrst mu je zaradi svoje poučnosti in informativnosti z recepcijskega vidika omogočala ekskluzivno pripoved in literarizacijo žanra, obenem pa ponujala prostor rekonstrukcije tujega prostora, na podlagi katere se je v nadaljevanju oblikovala bolj kritična in estetska upodobitev. Potopis je bil za generacijo prehodnikov v novo (dvajseto) stoletje bodisi publicistični bodisi polliterarni žanr, ki pa se je ob začetku naslednjega desetletja diferenciral. Bodisi je ohranjal svoj publicistični domet bodisi se je modificiral in estetiziral ali pa je avtor do njega zavzel distanco in zavestno prestopil v potopisni roman. V obravnavanem prehodnem času začetka 20. stoletja je potopis znotraj revijalnega tiska pomenil prostor realizacije tako znanstvenega kot tudi literarnega diskurza. Kot takšnega ga prepoznavamo pri Antonu Aškercu, zato predstavlja integralni del njegovega literarnega opusa in je obenem tipičen izraz Aškerca-publicista.

Viri

Aškerc, Anton, 1946: *Zbrano delo I: Balade in romance, lirske in epske poezije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Aškerc, Anton, 1993: Izlet v Carigrad (1893). Aškerc, Anton: *Zbrano delo VII: Podlistiki in potopisi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 17–56.

Gregorič, Marica, 1912: Izlet po Balkanu. *Naša bodočnost* 5/1. 14–17, 29–34, 51–56, 78–84, 98–105.

Gregorič Stepančič, Marica, 1922: Izprehod po skandinaviji. *Jadranka* II/7. 76–77.

Knific, Ivan 1902: Od Save do Bospora. *Dom in svet* 15/1. 31–42, 102–109, 167–170, 227–233, 341–347, 402–409, 464–473, 533–538, 595–602.

Lavtižar, Josip, 1912: Čez Dunaj in Budimpešto v Belgrad. *Mentor* 5/2. 30, 65, 82, 106–108.

Stiasny, Ljudevit, 1892: Listi slovenskega učitelja – kolesarja. *Popotnik* 12. 218–220.

Stiasny, Ljudevit, 1898: *V Petrograd*. Gorica: Goriška tiskarna. 5–9.

Stiasny, Ljudevit, 1902: V Carigrad. *Koledar družbe sv. Mohorja*. 58–71.

Literatura

Baskar, Bojan, 2008: Načini potovanja in imperialistično potopisje v avstro-ogrski provinci, primer Antona Aškerca. *Glasnik SED* 49/3–4. 24–34.

Baskar, Bojan, 2012: »Prvi slovenski pesnik v džamiji«: Orientalizem v potopisih pesnika z imperialnega obrobja. Jezernik, Božidar (ur.): *Imaginarni »Turek«*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 127–143.

Bodrova, Ana, 2016: Znanstvena pot do *Terra incognite* (Slovenski ženski potopisi konca 19. in začetka 20. stoletja). *Slavistična revija* 64/3. 283–297.

- Faktorová, Veronika, 2012: *Mezi poznáním a imaginací. Podoby obrozenského cestopisu*. Praha: Arsci.
- Grdina, Igor, 2001: *Vladarji, lakaji, bohemi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Grdina, Igor, 2001a: Turner na literarni sceni in v zakulisju. *Studia Historica Slovenica* 1/1. 117–127.
- Jezernik, Božidar, 2011: *Divja Evropa: Balkan v očeh zahodnih politikov*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Jezernik, Božidar, 2012: Imaginarni »Turek«. Jezernik, Božidar (ur.): *Imaginarni »Turek«*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 7–24.
- Juvan, Marko, 2017: *Hibridni žanri: Študije o križancih izkustva, mišljenja in literature*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Kozak, Jacek Krištof, 2011: »Pod egido ruskega orla« ali orientalistični izleti A. Aškerca. *Primerjalna književnost* 34/3. 153–172.
- Mihurko, Katja, 2013: Odkrivanje in osvobajanje prostorov svobode v delih zgodnjih slovenskih literarnih ustvarjalk. *Slavistična revija* 61/4. 575–589.
- Mikulová, Marcela, 2016: Závažnosť »veselého cestopisu«. *Tri spisovateľky (Šoltésová, Vánsová, Timrava)*. Bratislava: Veda. 91–108.
- Pátková, Jana, 2017: Trhliny v česko-slovenské vzájemnosti koncem 19. století na příkladu cestopisu Terézie Vansové. *Slovenská literatúra* 46/2. 87–103.